

TASAVVUFÎ DÜŞÜNCEDE HAVÂTİR

Arş. Gör. Dr. İsa ÇELİK
Atatürk Ü. İlahiyat Fakültesi

Tasavvufî düşünce tarihinde kalpte oluşan düşünce, duygu, niyet ve kasıtlar, bir taraftan kulun sorumluluk alanına girip girmediği konusunda çeşitli görüşlerin ortaya konulmasına sebep olurken, diğer taraftan da mutasavvıfların kalp tasfiyesi ile irtibatlandırarak üzerinde yoğun olarak durdukları önemli bir tasavvufî mesele olagelmıştır. Zira sûfler, kalpte oluşan bu düşünceleri, kaynağı, niteliği, derecesi ve kişinin sorumluluk alanına girip girmemesi hususu açısından çeşitli değerlendirmelere tabi tutmuş ve muhtelif kategorilere ayırmışlardır. Binaenaleyh bu yazıda, tasavvuf tarihinde önemli bir mesele olan havâtır kavramının tasavvufî düşünce boyutunu araştırarak, mutasavvıfların havâtır kavramına yaklaşımlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Tasavvufî literatürde genel olarak havâtır ismi ile anılan bu düşünceler açıklanırken odak konumunda bulunan hâtır, hâcis, vesvese, hadîsü'n-nefs, ilhâm, niyet, hemm, azm ve kast¹ gibi kavramlara da yer verilmiştir.

Hâtır, insanın içine gelen hitap, iç aleminde duyulan ses veya alınan mesaj, akla ve hatıra gelen şey anlamlarında kullanılan bir kelimedir. Başka bir deyişle insanın iradesi dışında zihne gelen veya kalpte hissedilen duygu, düşünce ve müşahedelerin hepsine birden “havâtır” denir. Havâtır hâtır kelimesinin çoğuludur.² Çoğulu hatarât olan “hatar-hıtra” kelimesi de hâtıra yakın bir anlam taşımaktadır.³

¹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts, III, 41; İsmail Çetin, *Teklif Hükümler Ölçüler*, Dilârâ Yayınları, Isparta, 1992, s.35; Âdem Ergül, *Kur'an ve Sünnette Kalbî Hayat*, Altınoluk Yayınları, İst., 2000, s.344-445.

² Abdülkerîm el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, I-II, Tahkîk: Abdülhalim Mahmûd- Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Kütübî'l- Hadîs, ts, I, 263; A.mlf., *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi*, Haz., Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İst., 1978, s.178; el-Gazzâlî, *Age.*, III, 41; Muhyiddîn İbn Arabî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Sûfiyye*, Terc., Seyfullah Sevim, Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 1997, s.66; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut, ts, IV, 249; es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed Cürcanî, *Kitabü't-Târifât*, Basım yeri ve tarihi yok, s.95; Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb Firuzâbadî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, I-IV, Matbaatu Mustafa el-Bâbî, Mısır, 1952, II, 22-23; Abdülhakim Arvasî, *er-Riyâzu't-Tasavvufiyye*, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, İst., 1341/1922, s.61; A.mlf., *Tasavvuf Bahçeleri*, Sad., Necip Fazıl Kısakürek, 5.bs., Büyük Doğu Yayınları, İst., 1997, s.64; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İst., 1996, s.227; Yusuf Şevki Yavuz, “Havâtır”, *DİA*, XVI, 523, ss.523-526; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ank., 1997, s.331.

³ İbn Manzûr, *Age.*, IV, 253; Mütercim Asım Efendi, *Kâmûs Tercümesi*, I-IV, Cemal Efendi Matbaası, İst., 1305, II, 302; Uludağ, *Agm.*, s.526.

Havâtır terimi, İslâmî ilimlerin tedvin edilmeye başlandığı III/IX. yüzyıl kaynaklarında yer alır, bazen onun yerine hutûrât kelimesi de kullanılır.⁴ İlk İslâm filozofu Yâkûb b. İshak el-Kindî (v.873/1468 ?) bu kelimenin tekili olan hâtırdan bahseder ve onu “kalbe doğan şeylerin sebep olduğu gelip geçici duygu ve düşünceler” diye tanımlar.⁵ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944) de Rahmânî ve şeytânî havâtırın, insanın düşünme eylemine yönelmesi veya bunu terketmesinde etkili olduğunu belirterek havâtırın varlığını kabul etmiştir.⁶

Havâtır ile ilgili olan bazı kelimelerin anlamlarına kısaca değinmek konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Hâcis, vesvese, ilhâm, kast, hemm, azm ve niyet gibi terimler bunlar arasında sayılabilir. Hâcis, fısıldamak anlamına gelir, sûfiler bu kelime ile hâtırı eş anlamlı olarak kullanır.⁷ Hâcis ile hadîsü'n-nefs de aynı anlama gelmektedir. Vesvese kelime anlamı olarak, fısıltı yapmak, fiskos etmek gibi gizli ses anlamına gelir.⁸ İstilahî anlamda ise, kötü bir işin yapılması, iyi bir işin terki veya geciktirilmesi veya eksik yapılması için şeytanın insanı kışkırtması, aklını çelmesi, nefsin aşağı arzularına uymaya teşvik etmesidir.⁹ İlhâm kelimesi lügatte, bir şeyi bir anda yutturmak¹⁰ manasına geldiği halde, ıstilahta, kalbe bırakılan iyiliğe yönlendirici mahiyetteki bilgiler anlamında kullanılmıştır.¹¹

Kast ise yönelmek, istemek ve niyetinde olmak gibi anlamlara gelir.¹² Hemm kelimesine gelince, iyi veya kötü herhangi bir şeyi yapmadan önce kalbin onu yapmaya karar vermesidir.¹³ Azm, kalbin işi yapmaya karar vermesi ve bu fikrinde diretmesi;¹⁴ niyet de, kasdetmek, karar vermek, bir şeyi yapma arzusunun kuvvetli bir şekilde zuhur etmesidir.¹⁵ Hulâsa hemm, azm, kast ve niyet gibi kavramların, havâtırın etkisiyle yönlendirilen kalbî iradenin, yaptırılmak istenen davranışa karşı talep derecesini ifade eden terimler olduğunu söylemek mümkündür.¹⁶

⁴ “Hatar ve hitra” kelimelerinin yer aldığı hadisler için bakınız: İbnü'l-Esîr Mecdüddîn Ebi's-Saadât el-Mübarek b. el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, Tah., Tâhir Ahmed ez-Zâvî-Muhmud Muhammed et-Tanâhî, I-V, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Mısır, 1383/1963, II, 46-47.

⁵ Yakûb b. İshak el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, Çev., Mahmut Kaya, İz Yayancılık, İst., 1994, s.69.

⁶ Ebû Mansûr Muhmmed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İst., 1979, s.135-136; Yavuz, Agm., s.524.

⁷ İbn Arabî, Mu'cemu İstilahâtî's-Sûfiyye, s.64.

⁸ Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Dâru Kahraman, İst., 1986, s.819.

⁹ Uludağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s.569.

¹⁰ İbn Manzûr, Age., XII, s.554.

¹¹ İsfehânî, Age., s.687; Cürcânî, Age., s.34.

¹² Asım Efendi, Age., I, 1255.

¹³ İsfehânî, Age., s.794; Cürcânî, Age., s.257; Asım Efendi, Age., IV, 533.

¹⁴ el-Kindî, Age., s.64; İsfehânî, Age., s.499; Asım Efendi, Age., IV, 400.

¹⁵ Asım Efendi, Age., IV, 1207.

¹⁶ Gazzâlî, Age., IV, 41vd; Ergül, Age., s.346.

Hadîs-i şerîfte şöyle buyurulmuştur: “Şüphesiz Allah Teâlâ iyilik ve kötülükleri takdir etmiş ve sonra bunu beyan etmiştir. Binaenaleyh kim bir iyiliği şiddetle arzu eder ve işlemezse, Allah Teâlâ onu, tam bir iyilik olarak yazar. Eğer o iyiliği şiddetle arzu eder ve işlerse, onu on iyilik olarak yazar, yedi yüz kat veya daha çok yazar. Eğer bir kötülüğü şiddetle arzular ve işlemezse, onu tam bir iyilik olarak yazar. Eğer bir kötülüğü şiddetle arzular ve işlerse, onu bir kötülük olarak yazar. Halbuki Allah nezdinde (nefsin) şiddetli arzusunda devam edenden başkası helak olmaz.”¹⁷

Mevlânâ Halid-i Bağdâdî (v.1242/1827), nefsin kalbe getirdiği yasak bir takım işlerin yapılmasına ait düşünceler beş seviyededir diyerek şu şekilde özetlemiştir:

Hâcis mertebesindeki düşünceler: Bunlar nefsin ortaya koyduğu sonra da gelip geçen düşüncelerdir. Bu düşüncenin kalbe doğmasından dolayı bir mesuliyet yoktur.

Hâtır mertebesi: Bu da kişinin içinde her hangi bir düşüncenin cereyan etmesidir. Meselâ birdenbire hatırında arkasına dönüp baktığında görebileceği bir kadının sureti canlanır. Bu düşünceden dolayı da sorumluluk yoktur.¹⁸

Hadîsü'n-nefs mertebesi: Hâtır mertebesindeki bir düşüncenin yapılıp yapılmaması konusunda nefsin tereddüt içerisinde bulunmasıdır. Buna tabî iradeyi tahrik eden heyecan da demek mümkündür. Bu düşüncenin de fiiliyata intikal etmedikçe herhangi bir mesuliyeti yoktur.¹⁹ Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (v.283/898) kendi manevî haline uygun olarak, mesuliyeti olmayan bu düşünce hakkında şunları söyler: “Masiyetlerin en kötüsü, insanın içindeki konuşan nefsin sesi ve onun vesveseleridir (hadîsü'n-nefs).”²⁰

Hemm mertebesi: Nefsin bir düşüncenin yapılmasına karar verdiği safhadır. Yap veya yapma emrinin gelmesi, örneğimizde yer alan arkadaki kadına bakmaya hükmedilmesidir. Bu da fiiliyata intikal etmedikçe affolunmuştur.²¹ Bu mertebedeki duygular ikiye ayrılır: Birincisi, gelip geçen, karar kılmayan ancak nefse ve ruha sıkıntı veren menfî duygulardır. Bunlar affedilmiştir. İkincisi ise, gelip yerleşen menfî veya müsbet duygulardır. Bunlar iyi his ve niyet ise fayda, kötü ise zarar verirler.²²

¹⁷ İmam Nevevî, *Şerhu Müslim*, I-XVIII, 1.bs., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1411, İman, 203-206.

¹⁸ Gazzâlî, Age., III, 41; Mevlânâ Halid-i Bağdâdî, *Mecd-i Talid-Büyük Doğuş*, Haz., Yakup Çiçek, Umran Yayınları, İst., 1994, s.72; Çetin, Age., s.35.

¹⁹ Gazzâlî, Age., III, 41; Bağdâdî, Age., s.72; Çetin, Age., s.35.

²⁰ Sühreverdî, Age., s.460; A.mlf., *Tasavvufun Esasları*, Haz., H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, s.575.

²¹ Gazzâlî, Age., III, 41; Bağdâdî, Age., s.72; Çetin, Age., s.35.

²² Çetin, Age., s.35.

Azm mertebesi: Yani bir düşüncenin gerçekleştirilmesine kesin bir şekilde karar verilip fiiliyata geçirme mertebesidir. Bu düşünceden dolayı sahibi sevap veya ceza görür.²³ Şiddetli arzu kalbe baskı yaptığı zaman, Allah korkusu bahis mevzuu değilse ve ondan gaflet edilerek, sahibi onu halkın korkusundan ve utancından dolayı işlemeze bunda herhangi bir sevap kazanmaz.²⁴

Ebû Talip Mekkî (v.291/903) de kalbe gelen düşünce ve duygularla ilgili olarak şunları ifade etmektedir: Kalpte hayırlı işlere meyil nevînden vaki olan düşünceler, ilham; şer nevînden vaki olan etkiler, vesvese; korku nevînden olanlar, duyum; iyiliği takdir ve tercih nevînden olan düşünceler, niyet; mubah işlerin takdîr ve tercihi ve bu konudaki tamah nevînden olan düşünceler ise kuruntu ve emeldir. Ahireti, va'd ve va'îdi hatırlatmaya vasıta olan duygular tefekkür ve tezekkür (hatırlatma)'dır. Ayne'l-yakîn gayb âleminin teması olarak kalpte vaki olan duyumlar müşahededir. Nefsin maişeti ve işlerin düzenlenmesine yönelik vesveseleri hemm'dir. Nihâyet kalpte alışkanlık ve şehvete meyil türünden vaki olan düşünceler de günaha yaklaşmadır.²⁵

İnsanın kalbi hangi makamda ise, nefis de onun hizasında, benzeri bir makamda bulunur. Mesela kalp Allah ile olsa, nefis haller ile olur. Kalp haller ile olsa nefis ahiretle olur. Kalp tevekkülle meşgul olsa, nefis helal rızık arama, mubah kazanç sağlama ile meşgul olur. Kalp kerâmetler ve yakınlık makamlarında olsa, nefis de velîler ve hayırlı insanlar arama yolunda olur. Kalp tembellik içinde olsa nefis de harama dalar. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v) : “İnsan vücûdunda bir et parçası vardır ki, o iyi olur ise, beden de iyi olur. Eğer o fenâlaşır ise, beden de fenâlaşır. Dikkat ediniz o parça kalptir”²⁶ buyurmuşlardır.²⁷ Manevî ilmin ve ilhâmın insan vücudundaki yeri kalptir. Mutasavvıfların bu kalpten maksatları, bütün azaları sevk ve idare eden ve bütün azaların kendisine itaat ve hizmet ettiği latif ve nuranî kalptir.²⁸

İmam Gazzâlî (v.505/1111), havâtır olarak isimlendirilen bu nevi düşüncelerin, her müslüman tarafından bilinmesinin farz-ı ayn olduğunu ileri sürer.²⁹ Bu fikri savunanlara göre hâtır, fiilden önce geldiğine göre, kulun en önemli işi fiilin başlangıcını oluşturan bu tür düşüncelerin nevini tanıma olmalıdır. Çünkü bütün fiiller kendilerinden önce olan havâtırdan doğmaktadır. Fiil ve davranışları kişinin içindeki duygular ortaya çıkarır. Bu duyguların bozuk olması yapılacak olan

²³ Bağdâdî, *Mecd-i Talid*, s.72-73.

²⁴ Gazzâlî, *Age.*, III, 42; Çetin, *Age.*, s.35.

²⁵ Mekkî, *Age.*, I, 126; Hüseyin Certel, “*Ebû Tâlib el-Mekkî’de Tassavvufî Yaşayış*”, (Atatürk Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1993, s.35-36.

²⁶ Buhârî, *İman*, 39; Müslim, *Müsâkât*, 107; İbn Mace, *Fiten*, 14.

²⁷ Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.9.

²⁸ Gazzâlî, *Age.*, III, 13; Dilaver Selvi, *Kur’ân ve Tasavvuf: Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı*, Şûle Yayınları, İst., 1997, s.487.

²⁹ Gazzâlî, *Age.*, I, 15.

fiili de bozar. Talip, havâtırın bir tohum gibi olduğunu, saadetin de şakavetin de bundan kaynaklandığını bilmelidir.³⁰

Kalbimiz istesek de istemesek de her ân bir çeşit düşünce ile meşgul olur. Kimisi işinin, kimisi eşinin, kimisi maaşının, kimisi de insan ve eşyadaki ilâhî nakışın düşüncesiyle doludur. Kalbimiz mutlaka bir şeyi düşünecekse onun, dünya ve ahiret mutluluğumuzu sağlayacak türden düşüncelerle dopdolu olmasına gayret etmeliyiz.³¹

Havâtır, mutasavvıflar tarafından bir çok şekilde taksime tabi tutulmuştur.³² Muhâsibî (v.243/857)'ye göre kalbe gelen düşünceler veya kalbin maruz kaldığı etki kaynakları üç tanedir: Bunlar, akıl, nefis ve şeytandır.³³

Necmüddîn-i Kübrâ (v.618/1221) ise havâtır ismi verilen kalbe gelen duygu ve düşünceleri beş kısma ayırır: Bunlar, havâtır-ı Hak, havâtır-ı kalp, havâtır-ı melek, havâtır-ı şeytan ve havâtır-ı nefistir.³⁴

Hiçbir vasıta olmadan doğrudan doğruya Allah'tan gelen hitâba, Rabbânî hâtır; melekten gelene ilhâm veya melekî hâtır; nefisten gelene hâcis (çoğulu hevâcis) veya nefsânî hâtır; şeytandan gelene de vesvese veya şeytânî hâtır denir.³⁵ Bütün bunlar ancak kalbi uyanık olanlar tarafından gereği gibi yaşanan ve hissedilen şeylerdir.³⁶

Havâtır-ı Hakk: Hiçbir ön sebep ve hükme bağlı olmadan kalbe ilkâ olunan hâtırdır.³⁷ Bu da iki çeşittir. Biri kaza anında havâtıra muarız olur, lakin onu sarsmaz, tahrik etmez, kovmaz. Aksine

³⁰ Sühreverdî, Age., s.463; A.mlf., *Tasavvufun Esasları*, Haz., H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, s.579.

³¹ Dilaver Selvi, "Rabitasız Hayat Olmaz," Semerkand, Yıl, 1, Sayı: IX, (Eylül 1999), s.28, ss.,28-29.

³² Ebûbekir Muhammed Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Tahkîk, Mahmut en-Nevâvî, 2. bs., Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1400/1980, s.109; A.mlf., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, Çev., Süleyman Uludağ, 2.bs., Dergah Yayınları, İst., 1992; s.135; Kuşeyrî, Age., I, 263; A.mlf, Age., Çev, Süleyman Uludağ, s.178; Ebû Muhammed Rûzbihân el-Baklî eş-Şîrâzî, *Kitâbu Meşrabî'l-Ervâh*, Tashih, Nazif Muharrem Hoca, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İst., 1974, s.169vd; Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, Dârü Sâdır, I-IV, Beyrut, ts., II, 77, 564vd; Muhammed A'la b. Ali et-Tahânevî, *Kitabu Keşşâfi Istilahâtü'l-Fünûn*, I-II, Tashih, Muhammed Vecîh-Abdülhak-Gulam Kadir, ez-İntişarât-ı Hayyam ve Şurekâu, Kalkûta, 1862, s.415-416; Abdullah Develioğlu, *Gülzâr-ı Sofîyye Kasîde-i Taiyye Şerhi*, Ahmed Sait Matbaası, İst., 1961, s.303-304; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed Zerrûk, *Kavâidüt'-Tasavvuf*, 3.bs., el-Mektebetü'l-Ezheriyyetu li't-Turâs, Kâhire, 1409/1989, s.118; Hasan eş-Şarkavî, *Mu'cemu Elfâzi's-Sûfiyye*, Müessesetü Muhtâr, Kahire, 1987, s.131.

³³ Hüseyin Aydın, *Muhasibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, Pars Matbaacılık, Ank., 1976, s.51.

³⁴ Kübrâ, Age., s.83-87.

³⁵ Kuşeyrî, Age., I, 263; A.mlf, Age., Çev, Süleyman Uludağ, s.178; İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, II, 564; Cürcânî, Age., s.95; Süleyman Uludağ, "Havâtır", DİA, XVI, 526.

³⁶ Said Havva, *(Terbiyetünâ er-Rûh) Ruh Terbiyemiz: İslâm Tasavvufu*, Çev., İbrahim Sarmış-M. Sait Şimşek, Davet Yayınları, Konya, 1980, s.304.

³⁷ Kuşeyrî, Age., I, 263; A.mlf, Age., Çev, Süleyman Uludağ, s.178; Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat (Risâle ile'l-Hâimi'l-Hâif min Levmeti'l-Lâim)*, Çev., Mustafa Kara, Dergah Yayınları, İst., 1980, s.83; Tahânevî, Age., I, 415; Şarkavî, Age., s.131.

kalpte ebediyen mutmain olarak kalır. Diğeri ise ilhâmdır. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: “*Nefse ve onu şekillendirene, ona isyanını ve itaatını ilhâm edene andolsun ki nefsinin temizleyip arındırarak kurtulmuştur. Onu kirletip örten ise ziyana uğramıştır.*” (Şems, 91/7-10). “*Bizim için mücâhede edenlere elbette yollarımızı gösteririz.*” (Ankebût, 29/69). İlhâmın hakikati, Allah Teâlâ’nın ilhâma mazhar olan kalpte yarattığı bir ilimdir.³⁸ Allah’tan olan bu hâtır tevhîd nuru ile kabul edilir ve kulu uyarmak içindir.³⁹ Bu hâtır çeşidi ehlullahı mahsustur,⁴⁰ kalbin üst tarafından gelir,⁴¹ bunda asla hata olmaz.⁴²

Cüneyd-i Bağdadî (v.297/909)’ye göre Rabbânî hâtır iki sebeple bilinir: Birincisi ve en önemli olanı, o hâtırın dine uygun olması ve dinin onun doğruluğuna şahadet etmesidir. İkincisi ise, başlangıçta nefsin bu hâtırını kabul etmede zaaf göstermesi, bir çeşit teşvik olmadıkça bunu kabul etmek istememesidir. Bu düşünce, şeytanî düşüncede olduğu gibi bir takım mukaddimeler - hazırlayıcı ön fikirler- olmadan, âniden doğar. Ancak nefis, şeytanî düşünceye daha çabuk ve süratle muvafakat eder; ilâhî düşünceye karşı tembel davranır, onu kabule yanaşmak istemez. Zira şeytan o düşünceyi nefsin şehvetlerinden alıp getirir. Halbuki bu ilâhî düşünce teklif tarafından gelir. Nefis ise kendisine gelen tekliften kaçmak ister.⁴³ Bu İlahî düşünceyi kişi süratle kabul etmeli ve fırsatı zayi etmemelidir. Çünkü vakit dardır ve hal de hemen değişir. Bu düşünce kendisine açılan şahıs, bunu hayır kapılarından bir kapı olarak değerlendirmeli, nefsin iğvasından ve şeytanın vesvesesinden sakınmalıdır. Meselâ şeriatın oruç tutmaya teşvik ettiği ayın muayyen günlerinde, oruç tutmak, yahut gecenin bir kısmında kalkıp namaz kılmak şeklinde -Rabbânî- bir düşünce aklına geldiği zaman, kendi kendine: “Bunu bırak da ileride gecenin başından sonuna kadar tamamını ihya et. Ya da ayın tamamını oruç tut. Böyle yarım yapma” dersin, bu söz sana açılan tevfiq kapısını kapatmak için bir aldatmadır. Çünkü ibadete teşvik eden Rabbânî düşünceler devam etmez, çabucak başka düşüncelere değişir. Rabbânî düşünceyi yerine getirme dinin emridir. Bu çeşit düşünceyi kabulde iki fayda mülâhaza edilir: Birisi, faziletli vaktin zayi edilmemesidir. Allah Teâlâ’nın lütuf, rahmet ve gufranının ineneği, mahlukatına teveccühlerinin sonsuz olacağına dair hadîslerin varid olduğu vakitler gibi. Diğeri de, amelin faziletli olduğu zamanlarda nefsi, emirleri

³⁸ Kübrâ, Age., s.83.

³⁹ Ebû Abdillâh Haris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Riâye li-Hukukillah*, Tah., Abdülkâdir Ahmed Atâ, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ts., s.92; A.mlf., Age., *Kalp Hayatı*, Çev., Abdülhakim Yüce, Çağlayan Yayınları, İzmir, 1997, s.86; Kelâbâzî, Age., s.109; A.mlf., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, Çev., Süleyman Uludağ, s.135.

⁴⁰ İbn Arabî, *el-Fütûhâtu’l-Mekkiyye*, II, 564.

⁴¹ Sühreverdî, Age., s.462.

⁴² Cürcânî, Age., s.95.

⁴³ Süleyman Ateş, *Cüneyd-i Bağdadî (k.s) Hayatı, Eserleri ve Mektupları*, Sönmez Neşriyat, İst., 1969, s.162.

tutmaya, ibadet ve taata alıştırmadır. Yine bu düşünceyi kabul etme, nefsin tembellik halini gidermeye ve Allah Teâla'nın rahmet nesimlerini almaya vesile olur.⁴⁴

Ebû Bekir b. Mücahid Mukrî anlatıyor: “Bir gün Ebû Amr b. Alâ (v.154/771 ?) namaz kıldırmak için öne geçmişti. O mecbur olmadıkça imamlık yapmazdı. Öne geçince, cemaate ‘safları düzeltiniz’ dedi ve kendinden geçti. Ancak ertesi gün kendisine gelebildi. Bu konuda kendisiyle konuşanlara: ‘size safları düzeltiniz’ dediğim zaman, Allah Teâlâ’dan kalbime bir hâtır geldi ve ‘Ey kulum, sen benim için bir an düzgün olabildin mi ki, kullarıma düzeliniz diyorsun’ der gibi oldu.”⁴⁵

Rabbânî ilhâmı Allah Teâlâ'nın üç türlü tecelliyâtına vesiledir. Bunlar da, celâli ile ilhâm, cemâli ile ilhâm ve kemâli ile ilhâm tecellileridir. Cenâb-ı Hak, sâlikin kalbine celâli ile ilhâm edince, bu ilham ile sâlikin kalbindeki ilâhî rızaya uymayan şeyler temizlenir. Cemâli ile ilhâm edince, rızâsına uygun olan şeyleri salikin kalbine yerleştirir. Kemâli ile ilhâm edince, sâliki her türlü kötülüklerden ıslah ederek kemalât ve hidayete erdirir. Rabbânî ilhâm ruha gelir. Bu ilhâm sâliki, mukarreblerin derecesine yükseltir. Bilcümle geçmişlerin ve geleceklerin ilmine ulaştırır.⁴⁶ Eşrefoğlu Rûmî (v.874/1470)'ye göre, “mutlak ilhâm, işaret ve hitap” diye üçe ayrılan ilhâm-ı Rabbânî sâlike nefis-i mülhime makamında iken gelir. Bu ilhâm sâlikin gönlünde Hak'tan gayri ne varsa hepsini çıkarır. O kalpte nefsânî ve şeytânî vesvese ve isteklere yer kalmaz.⁴⁷

Havâtır-ı Kalp: Bu hâtır çeşidi ilim makamına işaretir.⁴⁸ Kalp hâtırının muteber olması için şu şartların yerine getirilmesi gerekir: Kalp şeytanın hakimiyeti altında olmayacak. Nefsin hevâcisinden sâlim olacak. Cemâl ve celâlin müşahedesıyla süslenmiş bulunacak. Paslanmasına sebep olacak günahlardan, adî ve kötü huylardan uzaklaştırılmış olacak. Çünkü bu günahlar kafirlerin kalplerinin paslanmasına sebep olduğu gibi müminlerin de kalplerinin paslanmasının sebebidir. Kalbe gelen hâtırın alamet ve işareti ise şudur: Nefis, kalp ve hatta organlar ancak o olunca tatmin olurlar. Bu durumda bulunan kalp ne olursa olsun itiraz etmez, tersine her şeye teslimiyet gösterir. İrşad edilmek ister, şek ve şüphe kayıtlarından kurtulur.⁴⁹

Bu hâtır çeşidinden sadece Necmüddîn-i Kübrâ (v.618/1221), Rûzbihân el-Baklî (v.606/1209) ve Eşrefoğlu Rûmî (v.874/1470) gibi birkaç mutasavvıf söz eder. Bunun haricindeki hâtırlar

⁴⁴ Ateş, Age., s.162.

⁴⁵ Kelâbâzî, Age., s.181; A.mlf., Age., Çev., Süleyman Uludağ, s.213.

⁴⁶ Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî, *Câmiü'l-Usûl Velîler ve Tarikatlarında Usûl*, Çev., Rahmi Serin, Pamuk Yayınları, İst., 1979, s.143.

⁴⁷ Rûmî, Age., s.47-48.

⁴⁸ eş-Şîrâzî, Age., s.170.

⁴⁹ Kübrâ, Age., s.84.

hususunda mutasavvıflar hem fikirdir.⁵⁰ Abdülkadir Geylânî (v.561/1165-66) ise, diğer mutasavvıflardan farklı olarak, ruhun, aklın ve yakîn duygusunun hâtırından bahseder. Ona göre ruhtan gelen hâtır da melekten gelen hâtır gibi Allah'a taata teşvik eder; dünya ve ahirette insanı selamete götüren ve ilme uygun düşen hususları telkin eder. Akıldan gelen hâtıra gelince, o bazen şeytan ve nefsin, bazen de ruh ve meleğin isteklerini insana emreder. Bu, kulun akıl ve temyiz yoluyla hayra ve şerre girmesi hususunda, Allah'tan bir hikmet ve işini sağlam yapmasına bir delildir. Akıldan gelen bu havâtıra tâbi olma, ceza veya mükâfatı gerektirir. Bunun kulun lehine de aleyhine de olması mümkündür. Yakînden gelen hâtır ise, sıddîk, mûkîn (yakîn sahibi) olanlara, şühedâ ve bedellere mahsustur. O ancak Hakk'ı telkin eder. Ona ilm-i ledünnîden, ahbâr-ı guyûbdan ve esrâr-ı umûrdan başkasıyla ulaşılmaz. Bu havâtır, Allah Teâlâ'nın mahbûblarına, murâdlarına, muhtârlarına ve onda fanî olmuş yüce zatlara aittir.⁵¹

Rûzbihân el-Baklî (v.606/1209) de hâtır çeşitlerini şu şekilde sıralar: "Hâtır-ı Hakk, hâtır-ı melek, hâtır-ı fiil, hâtır-ı akıl, hâtır-ı ruh, hâtır-ı kalp, hâtır-ı nefis, hâtır-ı şeytan, hâtır-ı sır, hâtır-ı fitrat." Hâtır-ı Hak ve hâtır-ı batıl ancak Allah Teâlâ'nın nuru ile birbirinden ayırddedilebilir.⁵²

İmam Rabbânî (v.1034/1625)'ye göre, hâtırların zararlısı Allahu Teâlâ'yı unutturan, ona karşı daimî teveccühe engel olandır. Bu tür uygunsuz hâtırlara engel olmak ve vesveseleri def etmek gerekir. O, hâtır ile ilgili şu sözün de sahibidir: Sâlikin olgunluk döneminde bu düşüncelere karşı mukavemeti o kadar artar ki, kalbine uygunsuz bir hâtır getirmeye gayret etse bile bunu başaramaz.⁵³

Havâtır-ı Melek: Bu, havâtırın, mendûb ve farz kılınmış olan hayır ve taatleri yapmaya teşvik eden ve masiyetten sakındıran çeşididir.⁵⁴ Meleğin kalbe yönelik etkilerine ilham adı verilir ve bu ilhâmın özelliği olarak da kişiyi hayra yönlendirmesi, kalbe sağ taraftan gelmesi ve şer-i şerîfe uygun olması gösterilir.⁵⁵ Melek vasıtası ile gelen bu düşüncüyü kişi, marifet nuru ile kabul eder. Bu ilhâmlar sâliki ashâb-ı yemin makamının sahibi kılar ve onlara salihlerin derecelerine ulaşmanın

⁵⁰ Kübrâ, Age., s.84; eş-Şîrâzî, Age., s.169-170; Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, Haz., Abdullah Uçman, İnsan Yayınları, İst., 1996, s.43.

⁵¹ Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibi Tarîki'l-Hak*, Çev., Abdülkâdir Akççek, Sağlam Kitabevi, İst., 1991, s.311-312; Dilaver Gürer, *Abdülkâdir Geylânî*, İnsan Yayınları, İst., 1999, s.226-227.

⁵² eş-Şîrâzî, Age., s.169-170.

⁵³ İmam-ı Rabbânî Ahmed b. Abdülahad el-Fârûkî es-Serhendî, *el-Mektûbât*, I-II, Demir Kitapevi, İst., 1963, I, 72, (60. mektup); A.mlf., *Mektûbât-ı Rabbânî*, Çev., Abdülkâdir Akççek, I-II, Merve Yayınevi, İst., 1977, I, 184-185.

⁵⁴ Cürçânî, Age., s.95; Tahânevî, Age., I, s.415.

⁵⁵ Kuşeyrî, Age., I, 263; Ebû Hafs Şihabüddin Ömer es-Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1983; s.462; A.mlf., *Tasavvufun Esasları: Avârifü'l-Maârif Tercümesi*, Haz: H. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkam Yayınları, İst., 1993, 578; Zerrûk, Age., s.119.

gayretini ve bu gayretin aşkını verir.⁵⁶ Bu çeşit ilhâmlar akıl üzerine gelir. Asla gönlü karıştırmaz ve rahatsız etmez. Çünkü zikirle gerçekleşir ve beraberinde kalbî bir hoşnutluk bulunur.⁵⁷ Bu hâtır ana hatlarıyla kalbe gelen hâtıra benzerse de aralarında ince bir fark vardır. Sahabeden İbn Abbas (r.a) der ki: “Resûlullah (s.a.v) hayır ve hasenât yönünden insanların en cömerdi idi. En cömert olduğu ay da ramazan ayı idi. Cebrâil (a.s) her gece kendisine gelir Kur’ânı müzakere ederlerdi. İşte bundan dolayı Resûlullah (s.a.v) hayır ve hasenât konusunda cömertliği bir engele uğramayan rüzgâr gibi idi.”⁵⁸ Mutasavvifeden bazısı buradaki cömertliği, Hz. Peygamberin ramazan ayında Cebrâil (a.s) ile müzakeresinin çokluğuna bağlamaktadır. Yine Allah Resûlü (s.a.v) bir hadîs-i şerîflerinde şöyle buyururlar: “Kalbe iki yönden telkin gelir. Biri melektendir, hayrı vadeder ve Hakkı tasdik eder. Kalbinde bunu bulan bilsin ki bu, Allah Teâlâ’dandır, ona hamdetsin. Diğeri ise vesvesedir şeytandan gelir ve şerri teşvik eder, Hakk’ı tekzip eder ve hayırdan meneder. Kalbinde bunu bulan, şeytanın şerrinden Allah’a sığınsın.”⁵⁹

Havâtır-ı Şeytan: Bu, kulu dalalet ve sapıklığa davet eden ve Hakk’a karşı gelmeye çağıran, kötülüğü süsleyip güzel gösteren ve vesvese veren şeytanın hâtırıdır.⁶⁰

Şeytan mücâhede sahibini günah işlemeye çağırır o da bununla ilgilenmeyip yüz çevirirse, onu başka çeşit bir günaha sevk eder. Onun hayreti mucip latifeleri ve ince oyunları vardır. Her insanı, o insana uygun hile ve oyun ile yoldan çıkarır. Cahilleri cehaletleriyle, âlim ve zâhidleri ise daha başka vesîlelerle yoldan çıkarır. Mesela âlim ilmiyle amel etmek istediğinde ona gelerek: “Bütün ilimleri tahsil ettin mi ki amelle meşgul oluyorsun. Peygamberin (s.a.v) şu sözüyle amel etsene: *Bir fakîh, şeytan için bin âbiddeden daha çetindir.*”⁶¹ Şu iki âyet-i kerîmeyi de ona okur: “*İlim sahipleri derece derecedir.*” (Mücâdele, 58/11), “*Rabbim, ilmimi artır de.*” (Taha, 20/114). Bunun üzerine nefis sahibi de kendisini temenniye kaptırarak kendi kendine şöyle demeye başlar: Önümüzde günler ve yıllar çok. Hele şimdilik ilim tahsil et. Umulur ki, ölüm gelip çatıncaya kadar tahsil etmiş olduğun ilimle amel edersin.⁶²

Şeyhlerden birisi şöyle diyor: Bir gün Allah için mücâdele ile meşgul iken, halvet ve mücâdeleme hâle getirmek için şeytan gelip bana şöyle dedi: Sen âlim bir adamsın. Resûlullah’ın

⁵⁶ Kelâbâzî, Age., s.109; A.mlf., Age., Çev., Süleyman Uludağ, s.135.

⁵⁷ Gümüşhânevî, Age., s.144; Zerrûk, Age., s.119.

⁵⁸ Buhârî, Bed’u’l-Vahy, 5; Müslim, Fezâil, 7; Kübrâ, Age., s.84-85.

⁵⁹ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Serve et-Tirmizî, *el-Câmiü’s-Sahîh*, Tahkik: Ahmed Muhammed Fakih, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, ts, Tefsîr, 3 (36); Bu nevi hadîslerle konunun izahı için bakınız: Ebû Tâlib el-Mekkî. *Kûtü’l-Kulûb*, I-II, Matbaatü’l-Meymene, Mısır, 1310, s.113.

⁶⁰ Muhâsibî, Age., s.94; Kübrâ, Age., s.85; Cürçânî, Age., s.95.

⁶¹ Tirmizî, İlim, 19; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünen*, Daru İhyâi’t-Turâsil Arabî, I-II, Basım yeri yok, 1395, Mukaddime, 17.

sünnetine uyan bir kimsesin. Hadîs hocalarından Hz. Peygamberin sünnetini öğrensen daha iyi olur. Bu mücâdele hayatına devam edersen büyük hadîs hocalarından ve onların âlî isnadlarından faydalanma fırsatını kaybedeceksin. Bunun üzerine az kalsın ona kanıyordum. Bunun Şeytanın bir vesvesesi olduğunu anladım ve onu unutarak hâtırimdan çıkardım. Bu sefer daha cazip bir teklif ve daha başka bir vesvese ile karşıma çıktı ve şöyle dedi: “Hile ve vesveselerimi çok güzel anlıyor ve tesbit ediyorsun. Bunları toplasan da bir kitap haline getirsen ve ismini ‘Hiyelü’l-Merîd ale’l-Mürîd’ (Şeytanın mürîde karşı hileleri) koysan bu senin için dünya ve ahirette bir hazine olur. O okundukça sen sevap kazanırsın. Hakk talipleri orada gösterdiği hususlara yapışır, şeytanın hile ve tuzaklarından kurtulur. İyi olmaz mı?” Teklif hoşuma gitti bunu yapmaya niyetlendim. Fakat şeyhim beni hemen ikaz etti. “Bu da şeytanın tuzaklarından biridir. Seni kitap yazmakla uğraştırarak vakt, üns, zikir ve kalbindeki birliği dağıtmak ve bunlarla ilişkisini kesmek istiyor” dedi. Derhal gaflet uykusundan uyandım ve bu işten de vazgeçtim.⁶³

Mutasavvıflar şeytanî vesvesenin tanınma yolu olarak, kişiyi kötülüğe sevketmesi, yaptırmak istediği bir kötülüğü sürekli aynı şekil ve üslûptan ziyade farklı yollarla hatırlatması, kalbe sol taraftan gelmesi ve kendisinde acelecilik ve asabiyetin bulunması gibi alâmetleri göstermişlerdir.⁶⁴ Şeytandan insanın tabiatı üzerine gelen hâtıra, İslâm nuru ve zikirle karşı konulur.⁶⁵

Havâtır-ı Nefs: Bunun ekserisi insanı hevâ ve hevese tabi olmaya, kendini büyük görmeye veya nefsin özelliği olan diğer vasıflara çağırır.⁶⁶ Nefis tarafından kalbe gelen endişe, gam, duygu ve vesveselere hevâcis denilmektedir.⁶⁷ Nefsanî hâtırın sebebi, şehvet ve rahat talebidir. Şehvet ise iki kısma ayrılmaktadır: Nefsanî şehvet: Yükselmeyi, mevkii sevmek; öfke anında kızıp parlamayı ve muhalefeti küçük bir hata gibi görmek ve benzeri şeylerdir. Cismanî şehvet: Yemek, içmek, evlenmek, elbise, süs ve benzeri şeylerdir. Nefsin bu lezzet veren şeylere ihtiyacı vardır. Bunlardan herhangi birinden uzaklaştığı nisbette bunlara ihtiyacı artar. Zira her cins, kendi cinsine şiddetle iştihak duyar.

Nefisten gelen hâtırın da iki alâmeti bulunmaktadır. Birisi bu gibi şeylere ihtiyaç duyulduğu zaman, bu düşüncelerin hemen belirmesidir. Meselâ kadına şiddetle ihtiyaç duyulduğunda (birden fazla) evlenme fikrinin hatıra gelmesi ve evlenmenin, Allah Resulü (s.a.v)’in: “*Evleniniz, çoğalınız.*

⁶² Kübrâ, Age., s.85.

⁶³ Kübrâ, s.85-86.

⁶⁴ Kuşeyrî, Age., I, 263; es-Sühreverdi, s.462, Zerrûk, Age., s.119; Ateş, Age., s.161.

⁶⁵ Kelâbâzî, Age., s.109; A.mlf., Age., Çev., Süleyman Uludağ, s.135; Gümüşhânevi, Age., s.144; Zerrûk, Age., s.119.

⁶⁶ Kuşeyrî, Age., I, 263; A.mlf, Age., Çev, Süleyman Uludağ, s.178.

⁶⁷ Kuşeyrî, Age., I, 263; Cürçânî, Age., s.95.

Çünkü ben kıyamet gününde diğer ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla övüneceğim⁶⁸ ve “İslâm’da ruhbanlık yoktur”⁶⁹ hadîslerinin gereği olduğunu fısıldaması gibi. Kezâ nefsi ibadette yorduğun ve zorla onu taata sevkettiğin zaman, nefis, Peygamber (s.a.v)’in tebettülden ve nefsi yormaktan nehyeden: “Gücünüzün yettiği amelleri yapmaya çalışınız”⁷⁰ gibi sözlerini sana hatırlatır. Nefisten gelen hâtırın ikinci alâmeti ise, aralıksız gelmesi, ısrarlı olması ve kesilmemesidir. Kişi ne kadar onu def etmeye çalışsa yine ısrar eder, direnir. Allah’a sığınma, korkutma, uyarma ve sevaba teşvik kâr etmez; o daima ısrar eder durur. Bu durum, o düşüncenin nefisten geldiğinin en büyük delilidir. Çünkü nefis çocuk gibidir. Ne zaman bir şeyden menedilse daha çok ister, direnir.⁷¹ Nefisten gelen havâtırın bir diğer özelliği ise, kalbin alt tarafından hissedilmesidir.⁷² Nefisten kalp üzerine gelen düşünceler, ancak iman nuru ile yok edilir ve nefis onunla hevâ ve hevesinden menolunur.⁷³

Mürîdlere gelen havâtırın en şiddetlisi budur. Çünkü nefis insanın iç dünyasının hükümdarı gibidir. Ordusunu ise, şehvet, hevâ, heves, beşerî ve hayvanî ruh meydana getirir. Mürîd ise, o anda kördür, tehlikeleri göremez, iyi ile kötüyü birbirinden ayıramaz. Bu durum, Allah Teâlâ’nın ince hikmeti, güzel muamelesi ve geniş rahmeti ile onun basiretini nurlandırıncaya kadar devam eder. Basiretinin nurlanmasından sonra dost ile düşmanı görür ve ayırdeder. İşte o ana kadar nefis insanî bünyede, domuz hırsı, köpek düşmanlığı, panter kızgınlığı, kurt fesadı, tilki hilesi, maymun ihtirası, merkep şehveti, öküz arzusu, şeytan hilesi ve haset ateşi ile dolu olarak bulunur. Basîret nurundan sonra nefis, sabırla böyle bir yerde oturduğu ve bu düşmanlara emniyet temin ettiği için kendini kınar. Ve vücudundan çekilip gitmeleri için onlara tuzak kurar. Bu tuzakla onları beden evinden süpürüp dışarı atar. Dışarı atma işlemi bitince onun geride bıraktığı rezillikleri de temizler. İmanın altmış küsur -bir rivayete göre yetmiş- şubesiyle süslenir. Nefis o zaman müzeyyen ve mutmain olur. Nitekim Allah Teâlâ da şöyle buyurur: “Ey huzura eren mutmain nefis, razı edici ve razı edilmiş olarak Rabbine dön.” (Fecr, 89/27-28). Necmüddîn-i Kübrâ (v.618/1221)’ya göre, bu ayette geçen nefis kalpten başkası değildir.⁷⁴

Nefsî hâtıraları tedavi etmenin yolu, tamamen nefse muhalefet ve nefsi zora koşmaktır. Zahmet çokluğu ve ibadetten yorulma hali nefsî hâtıralara sebep olduğu vakit, nefsi rahattan

⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Dâru Sâdır, Beyrut, 1313, II, 172.

⁶⁹ Ebû Muhammed Abdullah ed-Dârimî, *es-Sünen*, Dâru İhyâi’s-Sünne, ts, Nikâh, 3.

⁷⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, I-VI, 5. bs., Dâru İbni Kesîr, Dimeşk, 1414, İman, 29, Rikâk, 18, Merdâ, 19; (Hadîsin diğer kaynakları için bakınız: Müslim, Münafikin, 71, 76, 78, Birr, 5; Ebû Davûd, Salat, 223; Tirmizî, Kader, 8; İbn Mâce, Zühd, 20; Nesâî, İman, 28; Dârimî, Rikâk, 24.)

⁷¹ Ateş, Age., 159-161.

⁷² Sühreverdî, Age., s.462.

⁷³ Kelâbâzî, Age., s.109; A.mlf., Age., Çev., Süleyman Uludağ, s.135; Gümüşhânevî, Age., s.144.

⁷⁴ Kübrâ, Age., s.86.

menedip ibadete koşmalı, yahut onu yaptığı ibadetten daha zor bir ibadete sevk etmelidir ki o hal bu düşüncenin tahrikini söküp atsın. Şayet düşünce şehvânî ise onun devası, nefsi arzu ettiği şeyden mahrum bırakmak, yahut göz diktiği şeyden menetmektir ki bu nefsin arzusunu tamamen söndürür.⁷⁵

Havâtırın en belirgin özelliği, sâlikin zihnine iradesiz olarak gelmesi ve gelip geçici olmasıdır. İnsan bir şeyi yapmayı düşünür veya arzularken aklına başka bir hâtır daha gelebilir. Sâlikin uyması gereken olumlu hâtırın hangisi olduğu, birbiri ardısıra gelen ilk hâtıra mı yoksa sonrakine mi uyulması gerektiği konusunda mutasavvıflar arasında farklı görüşler vardır. Cüneyd-i Bağdadî (v.297/909)'ye göre, (Allah'tan ve melekten) gelen ilk hâtıra derhal uyulmalıdır. O ziyaret için gittiği Hayr en-Nessâc (v.322/934)'ın kapısında beklerken, Hayr'ın hatırına Cüneyd'in kapıda beklemekte olduğu gelmiş, fakat bu hâtıra uymamıştı. Aynı hâtır bir iki defa tekerrür edince gidip kapıyı açmış, Cüneyd kendisine, "Niçin ilk hâtıra uymadın" demişti.⁷⁶ Sehl b. Abdullah Tüsterî (v.283/898) de, ilk hâtıra uyulmasını ister. Ona göre ilk hâtır daha kuvvetlidir, uyulmaması halinde sonraki hâtır zayıflar, bu da gevşekliliğe ve tembelliğe yol açar. İbn Atâ (v.309/922), ikinci hâtıra uymanın daha doğru olduğunu söyler. Ona göre ikinci hâtır birincisini kuvvetlendirir. Muhammed b. Hafif (v.372/982)'e göre ise, her iki hâtır da eşittir.⁷⁷ Mutasavvıflar arasında zikredilen türden gelen ilk hâtıra uymanın gerekliliği fikri ağırlık kazanmıştır.

Muhâsibî (v.243/857), kişiye düşen görevi, hatarâtın hangi türden olduğunu anlamaya yetecek bir ilme sahip olmak suretiyle tedbir alması, akıllı, kitap ve sünneti kendine rehber seçmesi olarak zikretmektedir.⁷⁸ Yine o, akıl, ilim ve tedbirle, kalbe gelen havâtırın hangisinin faydalı, hangisinin zararlı olduğuna dikkat çekmektedir. Aksi takdirde şeytanın vesveselerinden, Allah Teâlâ'dan geldiğini zannedebileceği nefsin teşviklerinden veya nefisten geldiğini zannederek iyiliğe götürecektir. Rahmanî bir duygudan yüz çevirme tehlikesinden kurtulamaz. Bu durum karanlık ve yağmurlu bir gecede çukur ve hendeklerle dolu bir yolda yürüyen kişinin haline benzer. Feneri yoksa gözlerinin faydası olmaz. Gözleri görmüyorsa fener bir işe yaramaz. Dikkat etmediği için ayağını basacağı yeri görmüyorsa fenerin de gözün de faydası olmaz. Bu misalde sağlam göz, akla; fener, ilme; dikkatle bakmak ise, akılla tedbir almaya, kitap ve sünnetin ışığından faydalanmaya işaretler. Bütün bu tedbirlerden sonra en ufak bir isyan görüldü mü hemen fark edilir. Ancak net olarak

⁷⁵ Ateş, Age., s.161.

⁷⁶ Ali b. Osman el-Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, İngilizce'den Arapça'ya tercüme, İsmail Mâzî Ebu'l-Ğarâim, Tahkik: İbrahim Düsûkî, Dâru't-Turâsi'l-Arabî, Kahire, 1974, s.381; A.mlf., *Hakikat Bilgisi*: Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İst., 1982, s.458; Sühreverdi, Age., s.464; A.mlf., *Tasavvufun Esasları*, Haz., H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, s.581; Cyprian Rice, O. P., *The Persian Sufis*, George Allen Unwin Ltd., London, 1964, s.82; Uludağ, "Havâtır", DİA, XVI, 526.

⁷⁷ Kuşeyrî, Age., I, 265; A.mlf., Age., Çev, Süleyman Uludağ, s.179; Uludağ, Agm., s.526.

anlaşılmayan ve tanınmayan bir hâtır ortaya çıkınca acele etmeyip onu tanıma yoluna gitmelidir. Bu uzun bir zaman olsa bile, onu tanımadan kesinlikle kabul edip yapmamalıdır.⁷⁹ Görüldüğü gibi, burada havâtıra muhatap olan insanın nasıl davranması gerektiği açıkça belirtilmektedir.

Sühreverdî (v.632/1234) de aynı konu ile ilgili olarak şunları söylemektedir: Gerçek zühdü anlamaktan aciz olduğu halde kalbine gelen düşünceleri birbirinden ayırdetmeye çalışan kimse önce kalbine gelen düşünceyi şerîat ölçülerine göre değerlendirir. Farz veya nafîleye yönelmesini istiyorsa onu hemen yapar. Böyle değil de haram veya mekrûh bir şeye sevketmeye çalışıyorsa yapmaz. Bildiği kadarı ile ikisi de birbirine eşit iki düşünce ile karşılaşan kimse ise, bu iki düşünceden nefsin isteklerine karşı gelme durumu ağır basan düşüncenin gereğini yapar. Birbirine müsavi olan her iki düşüncede de nefsin yerleşik ve gizli kalmış bir arzusu bulunur. Çoğu kere nefis, işi yanlış ve süflî tarafa yöneltir. Bu sebeple de bazen hâtır, nefsin istediği tarafa meyleder. Kul da bunun kalp tarafından geldiğini zanneder. Bu hususa dikkat etmek gerekir. Ayrıca kalbin nefisle sükûnet bulması, onda nifakın meydana gelmesine de sebep olur. Bu yüzden sûfilerden bazıları şöyle demiştir: “Yirmi yıldan beri kalbim bir saat olsun nefsimle sükûnet bulmamıştır.” Kalbin nefis ile sükûnet bulması sebebiyle, özellikle ilmî yönü zayıf olan kimselerin kalbinde, Hak’tan gelen düşüncelere benzeyen, fakat ondan olmayan hâtırlar ortaya çıkar. Kalbin nifakını ve nifakından doğan bulanık hâtırları ise, ilimde derinleşmiş ve zirveye ermiş kişilerden başkası anlayamaz.⁸⁰

Serrâc (v.378/988) da şu sözüyle havâtırın tesirlerinden kalbi muhafaza etmeyi sûfinin karakteristiklerinden birisi olarak kabul eder: İlahî sırlara riayet, havâtır def ederek kalpleri korumak, Allah’tan başkasının bilmediği güzel düşüncelere sahip olarak uyanık bir kalp, duru bir zihin, sağlam bir niyet ve tam bir teslimiyetle Allah Teâlâ’ya kulluk etmek sûfilerin dikkat ettiği âdap cümlesindedir.⁸¹

Abdülkadir Geylanî (v.561/1165-66) kalbe gelen düşünceler hakkında şu tavsiyelerde bulunmaktadır: Kalbinin kapısında bekçi ol. Allah Teâlâ’nın gönlüne sakla dediklerini içeri al ve alma dediklerini kalbine sokma. Kötü istekleri kalbinden çıkardıktan sonra bir daha yaklaştırma.

⁷⁸ Muhâsibî, Age., s.94; A.mlf., Age., Kalp Hayatı, Çev., Abdülhakim Yüce, s.87.

⁷⁹ Muhâsibî, Age., s.95; A.mlf., Age., Kalp Hayatı, Çev., Abdülhakim Yüce, s.88.

⁸⁰ Sühreverdî, Age., s.464-465; A.mlf., *Tasavvufun Esasları*, Haz., H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, s.581-582.

⁸¹ Ebu’n-Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma’ fi’t-Tasavvuf*, Tah., Abdulhalim Mahmud-Abdülbakî Surûr, Dâru’l-Kütübî’l-Hadîs, Mısır, 1380/1960, s.30; A.mlf., *el-Luma’ İslâm Tasavvufu*, Çev., H. Kâmil Yılmaz, Altınoluk Yayınları, İst., 1996/1417, s.15.

Şeytanî arzuları kalpten çıkarmanın yolu, her halde ona uymamak ve daima ona muhalefet etmektir.⁸²

Sühreverdî (v.632/1234)'ye göre, havâtır konusunda şüpheye düşmek şu dört sebepten kaynaklanır: Yakîn duygusunun zayıf oluşu; nefsin sıfatları ve ahlakını tanıma hususunda ilmin az ve yetersiz oluşu; takvanın gerekli kıldığı edebi çiğneyerek nefsin hevâ ve hevesi peşinden gitmek ve dünyayı, makam ve mevkii, malı ve insanlar nazarında büyük gözükmeyi sevmek. Kim kendini bu dört sebepten korursa, nefis, şeytan ve meleğin iç dünyasındaki etkilerini rahatça birbirinden ayırdedebilir.⁸³

Sûfiler yediği ve giydiği şeylere haram karışmış olan kimselerin ilham ile vesvesenin arasındaki farkı göremeyeceği hususunda ittifak etmiştir.⁸⁴

Kalbi havâtırdan muhafaza etmenin yolu, sâlikin havâtırın ekserisinin kulak ve göz tarîkiyle kalbe girdiğini göz önünde tutmak suretiyle, devamlı olarak zikr-i kalbî ile meşgul olması, havâtır geldiğinde istiğfar edip Allah Teâlâ'ya ilticâ etmesi, halktan uzaklaşarak boş konuşmaktan sakınması ve kalbini meşgul eden şeylerden sakınmasıdır.⁸⁵

Nefs, şeytan ve dünya üçgenindeki günümüz insanının daha çok nefis ve şeytan kaynaklı havâtıra muhatap olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu konunun ehemmiyeti bir kat daha artmaktadır. Bu nedenle, Allah ve Resulünün istediği tarzda bir mümin olabilmek için her davranışımız öncesinde mutlaka karşılaştığımız, kalbe gelen duygu ve düşüncelerimizin hak mı batıl mı olduğunu iyice bilmek ve ona göre hareket etmek durumundayız. Bu da ancak konunun gereği gibi öğrenilmesi ve hayatımıza tatbik edilmesiyle mümkün olacaktır.

⁸² Abdülkadir Geylanî, Fütûhu'l-Gayb Gizliden Sesler, Çev., Abdülkadir Akçılık, Bahar Yayınları, İst., 1983, s.23.

⁸³ Sühreverdî, Age., s.463-464; A.mlf., *Tasavvufun Esasları*, Haz., H. Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz, s.579.

⁸⁴ Kuşeyrî, Age., I, 264; A.mlf., Age., Çev, Süleyman Uludağ, s.178; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, Milli Eğitim Basımevi, İst., 1993, II, 772; Uludağ, Agm., s.526.

⁸⁵ Mahmud Sâmî Ramazanoğlu, *Musâhabe*, Erkam Yayınları, İst., ts, VI, 164-165.